

ETNOGRAFIYA

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ЭТНИК ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА ЭТНОНИМ ВА
ЭТНОТОПОНИМЛАРНИ АҲАМИЯТИ

Абдуллаев Улуғбек Сайданович,

*Анджсон машинасозлик институти профессори,**тарих фанлари доктори.*<https://orcid.org/0009-0006-4141-5597>

УДК: 94(575.1)

Аннотация: Ушбу мақола ўзбек халқининг этник тарихини ўрганишда этноним ва этнотопонимларни аҳамиятини кўрсатиб беришга бағишланган. Муаллиф унда халқимиз тарихининг турли даврларига хос этнонимларни этимологиясини, уларни манбаларда акс этганлигини таҳлил ва тавсиф қилган.

Шунингдек, мақолада муаллиф Ўзбекистон ҳудудидаги жуда кўп жой номлари у ёки бу уруғ-қабилани номи асосида пайдо бўлганлиги кўрсатилган, улар халқимиз ва бошқа қардош халқлар тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилишини таъкидлайди.

Калит сўзлар: Этноним, этник тарих, этногенез, этнос, этник бирлик, этнотопоним, жой номлари, ўзбек, тарихий манба.

Аннотация: Данная статья посвящена раскрытию значимости этнонимов и этнотопонимов в изучении этнической истории узбекского народа. В ней автор проанализировал и описал этимологию этнонимов, характерных для различных периодов истории нашего народа, а также их отражение в исторических источниках.

Также, в статье автор указывает, что многие топонимы на территории Узбекистана возникли на основе названий тех или иных родов и племен, и подчеркивает, что они служат важным источником в изучении истории нашего народа и других родственных народов.

Ключевые слова: Этноним, этническая история, этногенез, этнос, этническая общность, этнотопоним, названия мест, узбекский, исторический источник.

Abstract: This article is dedicated to revealing the significance of ethnonyms and ethnotoponyms in studying the ethnic history of the Uzbek people. In it, the author analyzed and described the etymology of ethnonyms characteristic of different periods of our people's history, as well as their reflection in historical sources.

The article also shows that many place names on the territory of Uzbekistan are based on the names of a particular tribe, which serve as an important source for studying the history of our people and other brotherly peoples.

Keywords: Ethnonym, ethnic history, ethnogenesis, ethnos, ethnic unity, ethnotoponym, place names, Uzbek, historical source.

КИРИШ

(ВВЕДЕНИЕ/

INTRODUCTION). Этноним юнонча этнос (ἔθνος - ethos) – “халқ” ва оним-“ном” сўзларидан таркиб топган бўлиб, “халқни номи” маъносини билдиради.[1;6] Этнонимларни ўрганиш жуда муҳим илмий аҳамиятга эга. Негаки, ҳар бир этноним аввало ахборот ташувчи ҳисобланади. Этнос номида қайсидир даражада ушбу халқнинг этногенези, этник тарихи, тотеми ва ижтимоий турмушининг айрим жиҳатига оид маълумотлар ўз аксини топган бўлиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Узоқ этник жараёнлар натижасида шаклланган ўзбек халқи ўрта асрларда ўз таркибига жуда кўплаб этник компонентларни

бирлаштирган. Унинг этник таркибида тарихий тараққиётнинг турли давларида келиб қўшилган уруғ-қабилалар мавжуд эди. Ўзбек халқи этник таркибига қўшилган ушбу уруғ-қабилалар ўз номлари (этнонимлари)га эга эдилар.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ўзбек уруғ-қабилалари ҳақида гапирганда ушбу этнонимлар қайд қилинган бир қатор ёзма манбаларга тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Бундай этнонимлар акс этган ёзма манбалар ичида маҳаллий муаллифлар томонидан ёзиб қолдирилган ишларнинг аҳамияти катта. Мазкур ёзма манбаларнинг аксарияти ўрта асрларнинг турли давларида туркий ёки форс тилларида ёзилган. Одатда улар бирор бир ҳукмдорнинг топшириги асосида ёзилган бўлиб, уларда ушбу ҳукмдор мансуб бўлган уруғ-қабилаларнинг ёки у ҳукмдорлик қилаётган давлат ҳудудидаги аҳолининг этник таркиби акс этган бўлади. Булар ичида “Мажмуъа ат-таворих” (“Тарихлар мажмуаси”), “Тарихи Абулхайрхоний”, “Тухфат ул-таворихи хоний” (“Хоннинг тарихдан тухфаси”), “Насабномайи ўзбек” (“Ўзбекларнинг насаб китоби”), “Асомийи наваду ду фиркайи ўзбек” (“92 ўзбек қабиласининг номлари”) каби ёзма манбаларда ўзбек уруғ-қабилаларининг номлари (этнонимлари) номма-ном санаб ўтилади.

XVI асрда ёзилган муаррих Сайфуддин Ахсикатий қаламига мансуб “Мажмуъ ат-таворих” (“Тарихлар мажмуаси”) асарида қуйидаги 92 қавмнинг рўйхати келтирилган: минг, юз, қирқ, жалоир, сарой, кўнғирот, олчин, арғин, найман, қипчоқ, қалмоқ, чакмоқ, қирғиз, қарлиқ, турк, туркман, боёвут, бурлайн, шамарчик (самарчик), кабаша, нужин, келачи, киламиш, бурат, убрат (уйрат), қиёт, хитой, қангли, урюз, жуналачи, кучи, ўтарчи, фулодчи, жийит, жуйит, чулчит, турмовит, уймовут, орлот, керинт, ўнгут, тангут, манғит, жаловут, мамасит, маркит, буркут, қиёт, қуралаш, ўғлон, қари, араб, илачи, жабруғон, қишлиқ, гирай, дўрмон, тобин, тама, рамадан, уйшун, бадий, хофиз,

авирчи, журот, тотор, юрға, батош, қавчин, тубойи, тилав, кордори, сайҳиён, қирғин, ширин, чимбой, чехилкас, уйгур, анмор, ёбу, тарғил, турғоқ, тайит, қўхат, фахир, қўжалик, шаврон (саврон), даражот, кимот, шижоат, авғон[2;110-113].

“Тарихи Абулхайрхоний” номли асар Шайбоний Абдуллатиф султон ҳукмронлиги (1540-1551 йилларда Самарқанд хони) даврининг бошларида Маъсуд ибн Усмон Кўхистоний томонидан ёзилган. Бу асарда XVI асрда Шайбонийхон билан бирга Моворауннаҳрга қўчиб келган буркут, дўрмон, ийжон, кенагас, қиёт, кўнғирот, қушчи, курловут, масит, тубойи, уйшин, косонбойли, кудағай, манғит, мулуж, уйгур, найман, чимбой, қорлиқ, ёнқожер, нукуз, тимат, туман-минг, ўтарчи қавмларининг номлари келтирилган. [3;261].

“Тухфат ул таворихи хоний” (“Хоннинг тарихдан тухфаси”) номли асар Қўқонлик тарихчи мулла Аваз Муҳаммад Аттор (XIX аср) томонидан ёзилган. Ушбу асарда 92 ўзбек қавмига доир қуйидаги этнонимлар келтирилган: минг, қирғиз, юз, қирқ, ўнғот, жалоир, кўнғирот, олчин, арғин, найман, қипчоқ, чакмоқ, бурлот, симирчик, булотжиб, катағон, қилачи, кенагас, буйрак, уйрост, қиёт, хитой, қангли, авар, жубалачи, тўйчи, буют, жийит, чулчит, уймовут, орлой, кераит, унгут, тангут, манғит, чолжут, масит, маркит, буркут, қиёт, қуралас, ўқалон, қари, араб, илочи, жабурғон, қишлиқ, гирай, туркман, дўрмон, тобин, тама, рамадон, митан, уйшун, бурия, хофиз, уюрчи (авирчи), жуйрат, бидой, баош, тотор, бошқир (бошқирд), сулдуз, азок, қалмоқ, қорақалпоқ, сануводон, тубойи, тилов, гироди, саҳтиён, қирғин, ширин, ўғлон, курлот, бағлон, чимбой, чилкас, уйгур, арномор, ёбғу, торғил, турғон, қухат, мажор, қўжалик, сарвон бахрин. [4;210-213]

“Насабномайи ўзбек” (“Ўзбекларнинг насаб китоби”) бори-йўғи икки вароқ (4 бет) дан иборат бўлиб, бошқа китобларда, чунончи Махдуми Аъзам Косонийнинг (1462-1542) “Танбех ас-салотин”,

“Рисолайи зикр”, “Силсилат ас-сиддиқин”, “Рисолайи батихия” ва бошқа асарлар билан бир муковада жамланган. Ушбу ёзма манбада ҳам 92 ўзбек уруғларини номлари санаб ўтилган. Чунончи, минг, юз, қирқ, ўзбек, ўн қажот, жалоир, сарой, қўнғирот, олчин, арғин, найман, қипчоқ, чақмоқ, азак, қалмоқ, торлиқ, тудак, бурлоқ, самарчиқ, қибчоқ, келачи, қинакаш, буйрак, урот, қиёт, хитой, туниди, узжулачи, қойчи ўтажи, булотчи, жуют, жоб, чулчут, буймовут, орлот, кераит, ўнгуат, тангут, манбут, чилчувит, месет, маркит, буркут, кувлас, ўқалан, қори, араб, илочи, жубурған, тишлик, керай, туркман, дўрмон, тобин, тама, рамадан, қуйтан, уйшин, бадойи, хофиз, қирғиз, можор кўчалик, саврон, бахрин, ўйрис, жуброт, бидай, татар, табаш, мичроқ, сулдус, тубойи, тилов, кирдор, бактия, қарқин, ширин, ўғлон, қурлаот (қурловут), бағлон, чинбой, чехилкас, уйғур, агар, ёбу, тарғил, туркан, қоҳат. [5;58-63]

“Асомийи наваду ду фирқайи ўзбек” (“92 ўзбек қабиласининг номлари”) номли асар Султон Муҳаммад ибн Дарвиш Муҳаммад ал-Балхий қаламига мансуб. Бу асар ҳам ўша даврда ёзилган бошқа асарлар билан бирга муковаланган. Ушбу асарда 92 ўзбек қавмининг рўйхати қуйидаги тартибда берилган: юз, қирқ, ўнг, ункажот, жалоир, сарой, хитой, найман, қипчоқ, чақмоқ, ўрмоқ, тудак (туғдақ), бўстон, самарчиқ, қалмоқ, қорлиқ, катағон, арлот, арғин, барлос, бўйтай, кенагас, келачи, буйрак, ўйрат, қиёт, қўнғирот, қангли, ўз, жиловчи, жусуловчи, қожи (хожи), ўтарчи, қирловчи, жуют (жиют), жид, чулчут (чулчит), буёзит, уймовут, керайит, бағлон, ланғит, лангут, манғит, мерки, буркут, моди, қиёт, ўқалон, олчин, қори, ғариб, шибирғон, қишлиқ, туркман, дўрмон, табан, там, тобин, рамадан, митон, уйшун, бўса, хафт, қирғиз, тотор, бочқир, сулдуз, келовчи, дужор, жураат, бадайи, ўғлон, қурювут, чимбой, махди, чилкас, уйғур, фаркон, нукус, қора тушлуб, ёбу, торғил, кўхат, шурон, ширин, тама, бахрин, кирай, сатҳиён, тўғал, қоён. [6;262]

Кўриб чиқилган ёзма манбаларда деярли бир хил ўзбек уруғ-қабилаларнинг номлари келтирилган. Фақат айрим тафовутлар мавжуд.

Яна шуни айтиш ўринлики, ушбу этнонимларнинг айримлари бошқа туркий халқларнинг чунончи, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ, уйғур, туркман, бошқирд ва бошқаларнинг этник таркибида ҳам учрайди

Ҳар қандай этнонимнинг ўз маъноси бор. Баъзи бир этнонимлар жуда қадимий сўзлар бўлганлигидан маъносини тушуниш қийин. Одатда халқлар, миллатлар, шунингдек, қабилалар, йирик уруғларнинг номлари қадимий бўлади. Таъкидлаш жоизки, қирғиз, қозоқ каби миллат номлари, қўнғирот, митан, қангли, қипчоқ, уйшун, қорлуқ, халаж каби уруғ-қабилалар номлари ҳақида бугунги кунда бир қанча фикр-мулоҳазалар билдирилган бўлса-да, бу этнонимларнинг маъноси ҳозиргача узили-кесил ҳал қилинмаган. Масалан, қирғиз -“қирқ-қиз”, қозоқ-“қочоқ”, метан-“мўйтан” (сержун), қангли-қанқли (аравали), қарлуқ-“қорлиқ”(қорда қолган), халаж-“қол оч” (оч қолган), қалмоқ-“четда қолган” (ислом динига кирмай қолган) маънони билдиради, деб тушуниш бу ҳали ушбу этносларни номини (этнонимини) маъносини тўла ҳал қилинди, дегани эмас.

Этнонимларни ўрганиш жуда муҳим илмий аҳамиятга эга. Негаки, ҳар бир этноним аввало ахборот ташувчи ҳисобланади. Этнос номида қайсидир даражада ушбу халқнинг этногенези, этник тарихи, тотеми ва ижтимоий турмушининг айрим жиҳатига оид маълумотлар ўз аксини топган бўлиши мумкин.

Ҳар бир халқ этнонимларининг ўз тарихи бўлади. Этнонимлар тарих тақозоси билан вужудга келади ва этногенетик жараёнларда пайдо бўлади, вақти келиб йўқ бўлиб кетади ҳам.

Жониворлар, хусусан уй ҳайвонлари номи билан аталган этнонимлар энг қадимийдир. Улар ибтидоий даврда пайдо бўлган. Маълумки, кўплаб уруғларнинг муқаддас ҳайвон (тотем-онгон)лари бўлиб,

уруғдошлар ўзларини шу хайвонлардан тарқалганмиз, деб ҳисоблаганлар. Масалан, жилонди (илонли), кулон, окбўра (бичилмаган оқ туя), қарға, эчки, шулар жумласидандир.

Кўпгина этнонимлар уруғ-аймоқ тамғаси номи билан аталган. Ўтмишда ҳар бир уруғнинг ўз тамғаси бўлган. Яъни чорва хайвонларига бошқаларникидан ажралиб туриш учун тамға босиб қўйганлар. Кўпгина тамғалар уй-рўзгор асбоблари шаклида бўлган. Масалан, болғали, косовли, сирғали, тарокли, қирғили каби уруғлар номи ёзма манба ва топонимларда кўп учрайди.

Киши исми билан боғлиқ этнонимлар ҳам кўп учрайди, чунончи бўронбой, жалмат, чигатой шулар жумласидандир.

Жой номларидан келиб чиққан этнонимлар ҳам бор: бешқўтон, булоқбоши, сойлик, урганжий, қайирма, қорабулоқ ва бошқалар.

Ўзбек этнонимлари ичида бирор касб-хунар номи билан юритиладиган этнонимлар ҳам қайд қилинади. Чунончи, қирсадок (садок-ўқдан), иярчи (эгарчи-эгар ясовчи), саёт (сайёд-овчи), миришкор ва бошқалар.

Ўзбек халқининг этник тарихини ўрганишда этнотопонимларнинг ҳам аҳамияти жуда катта. Ўтмишда бирор бир этнос (уруғ, қабила ёки элат) номини маълум бир жой номида сақланиб қолишидан этнотопонимлар ҳосил бўлади.

XX аср бошларига келиб Ўзбекистон ҳудудидаги кўплаб аҳоли яшаш жойлари (қишлоқ ва овуллар) уруғ-қабила ва элатлар номи билан аталар эди. Бундай этнотопонимлар бир неча давр мобайнида этник жамоаларнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёт фаолияти билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган. Уларнинг аксарияти азалий чорвадор уруғ-қабилаларни ўтроқлашиши ёки бу ерга кўчиб келган мигрантларни жойлашиб қолиши натижасида пайдо бўлди. Ўтроқлашган кўчманчи ва яримкўчманчи уруғ-қабилалар ҳамда кўчиб келган элатлар аҳоли манзилгоҳларини ташкил қилиб, уни ўз этнонимлари билан атаганлар.

Ўтроқлашаётган кўчманчи ва яримкўчманчи уруғ-қабилалар ҳамда кўчиб келган элатлар ўз аҳоли манзилларини ташкил қилар эканлар, одатда унга ўз халқи номини берган.

Ўзбекистон этнотопонимлари тадқиқотчилар томонидан ўрганилган ва ўрганилмоқда. Бунда олимлар кўпроқ дала материаллари ва статистик маълумотлардан фойдаланадилар.

1900 йилда Зарафшон водийсида рўйхатга олинган 2800дан ортиқ қишлоқларнинг қарийб учдан бир қисми этнотопонимлар, яъни уруғ-аймоқ номлари билан аталган. [7;170-314]

Фарғона водийси этнотопонимлари ҳам турли давр статистик материалларида акс этган бўлиб, улар этнограф олима С.С.Губаева томонидан яхши ўрганиб чиқилган.

С.С.Губаева жуда кўп қишлоқларнинг номи уруғ-қабилалар номидан ташкил топганлигини ёзади. Масалан, Наманган вилоятидаги 178 та аҳоли пунктларининг 59 таси ёки жами қишлоқларнинг 33% ёки биргина Андижон шаҳридаги 80 та маҳаллани 16 таси этнонимлар асосида ташкил топганлиги ушбу тадқиқотчи томонидан кўрсатиб ўтилган. [8;17-28] Найман, Бўстон, Манғит, Қонди, Кўғай, Элатон, Турк, Бешбола, Қўнғирот, Қашқарқишлоқ, Сулдуз, Тожик, Балиқчи, Кенагас, Сарой, Қипчоқ қабилар Фарғона водийсидаги энг кўп тарқалган этнотопонимлар ҳисобланади.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хуллас, этнотопонимлар минтақамиз халқларини, хусусан ўзбек халқи этногенези ва этник тарихини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Негаки, этнотопонимларда ҳар қандай этнос ўтмиш тарихини муҳим жиҳатлари – этник таркиби, жойлашиш хусусияти, этник қоришуви (ассимиляциялашуви), ва этник бирикиш (консолидациялашуви) намоён бўлади. Айниқса, тарихий этник харитани шакллантиришда этнотопонимлар асосий манба бўлиб хизмат қилади.

**АДАБИЁТЛАР ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /
REFERENCES):**

1. Қораев С. Этнонимика. Т.: 1979.
2. Материалы по истории киргизов и киргизии. Вип. I. М., 1973.
3. Ахмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. Т., 2001 й.
4. Материалы по истории киргизов и киргизии. Вип. I. М., 1973.
5. Хаников Н. Описание Бухарского ханства. СПб, 1843.
6. Ахмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари.. Т., 2001 й.
7. Ситняковский Н.Ф. Заметки о Бухарской част долины Зарафшана. // ИТОРГО Т.1. 1899. Вып 2. 1900.
8. Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начало XX в. Тошкент., 1983.